

Rüdiger Graf, Konrad H. Jarausch

„Kryzys” we współczesnej historii i historiografii*

Wprowadzenie

Kryzysy są wszechobecne w historii i historiografii XX oraz XXI wieku. Od czasu globalnego kryzysu finansowego w 2007 roku koncepcja ta jest coraz częściej wykorzystywana, w związku z czym jej znaczenie stało się bardziej nieuchwytnie niż kiedykolwiek wcześniej. Szybkie wyszukiwanie w Google Scholar daje trzy miliony pięćdziesiąt tysięcy trafień¹. W mediach pojęcie kryzysu funkcjonuje jako ogólny opis wielu złożonych procesów politycznych, gospodarczych i społecznych. Wciąż mówi się o kryzysach migracyjnych, demograficznych, środowiskowych, klimatycznych, syryjskim, ukraińskim czy o kryzysach więziennictwa, instytucji rządowych, koalicji politycznych, euro, Unii Europejskiej lub naszych ulubionych klubów sportowych. Mimo wszechobecności tego terminu nawet

Rüdiger Graf – historyk, doktor, pracuje w Centrum Historii Współczesnej w Poczdamie (RFN). Zainteresowania badawcze: historia gospodarki, historia wiedzy na temat ropy naftowej i energii, historia międzynarodowa w XX wieku, historia Europy od 1945 roku, kultura polityczna Republiki Weimarskiej, teoria i metodologia historii.

Konrad H. Jarausch – historyk, profesor Uniwersytetu Północnej Karoliny w Chapel Hill (Stany Zjednoczone). Zainteresowania badawcze: historia Niemiec, Niemiecka Republika Demokratyczna, reunifikacja i demokratyzacja Niemiec. Jest redaktorem czasopisma „Zeit-historische Forschungen / Studies in Contemporary History”.

* Artykuł, umieszczony na portalu Docupedia-Zeitgeschichte (docupedia.de/zg/Graf_jarausch_crisis_en_2017) 27 marca 2017 roku, został przetłumaczony i opublikowany za uprzejmą zgodą Autorów oraz wydawcy: Docupedia-Zeitgeschichte.

¹ Google Scholar, Journal Storage (JSTOR), <https://www.jstor.org/> (dostęp: luty 2015).

znani socjologowie, tacy jak Alain Touraine czy Zygmunt Bauman, niedawno użyli go, aby zwrócić uwagę na swoje analizy społeczne i wskazywane środki zaradcze². Sama niejasność semantyczna pojęcia oraz moc dramatyzowania złożonych łańcuchów zdarzeń sprawia, że „kryzys” jest atrakcyjny również dla historyków. Ze względu na uniwersalność zastosowania – kryzysy zdarzały się zawsze i wszędzie – słowo „kryzys” często występuje w tytułach serii wykładów lub znajduje się w polu zainteresowań ośrodków badawczych³.

W dalszej części artykułu przeanalizujemy, w jaki sposób historycy wykorzystują koncepcję kryzysu w odniesieniu do współczesnej historii, XX wieku i nowoczesności w ogóle. Po krótkim naszkicowaniu historii pojęcia kryzysu odniemiemy się do następujących pytań. W jaki sposób koncepcja ta tworzy historiograficzne narracje i jak – w odniesieniu do których teorii – historycy tłumaczą kryzysy? Jakie rodzaje kryzysów rozróżniają – często według współczesnych diagnoz – oraz jaką (jeśli w ogóle) funkcję wyjaśniającą ma owa koncepcja? W jaki sposób coraz częstsza diagnoza kryzysu wpływa na nasze rozumienie nowoczesności i związanych z nią problemów? Wreszcie – biorąc pod uwagę jej niejasność, moc sugestywną i instrumentalizację polityczną – czy powinniśmy zachować tę koncepcję, czy też powstrzymać się od jej stosowania?

Znaczenie i historia kryzysu

Historia koncepcji kryzysu aż do początku XX wieku została szeroko omówiona w tekście Reinharta Kosellecka zatytułowanym *Krise*. Angielskie słowo *crisis*, niemieckie *Krise* i francuskie *crise*

² Alain Touraine, *Po kryzysie*, tłum. Marcin Frybes, Oficyna Naukowa, Warszawa 2013; Zygmunt Bauman, Carlo Bordoni, *State of Crisis*, Polity Press, Cambridge 2014.

³ Henning Grunwald, Manfred Pfister (red.), *Krisis! Krisenszenarien, Diagnosen und Diskursstrategien*, Fink Verlag, Paderborn – München 2007; Carla Meyer, Katja Patzel-Matern, Gerrit J. Schenk (red.), *Krisengeschichte(n). „Krise” als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive*, Steiner Verlag, Stuttgart 2013; Thomas Mergel (red.), *Krisen verstehen. Historische und kulturwissenschaftliche Annäherungen*, Campus Verlag, Frankfurt/M 2012.

wywodzą się z greckiego słowa *krisis*. Według Kosellecka znaczenie starożytnego słowa *krisis* obejmowało zarówno obiektywny kryzys, jak i subiektywną krytykę⁴. Dlatego już jego pochodzenie wskazuje, że pojęcie kryzysu jest ściśle związane z ludzką percepcją i podmiotowością. Jako termin techniczny w medycynie kryzys oznacza kluczowy moment ciężkiej choroby, decydujący o losie pacjenta: o tym, czy pacjent odzyska zdrowie, czy umrze. W terminologii wojskowej opisuje moment bitwy, w której uczestniczą wszystkie siły, decydując o zwycięstwie lub porażce⁵. W związku z tym, w tradycyjnym i technicznym zastosowaniu, koncepcja kryzysu łączy w sobie elementy diagnostyczne i prognostyczne. Zmniejsza złożoność sytuacji historycznej, określając ją jako moment decydujący poprzez jej powiązanie z dwoma alternatywnymi i wzajemnie wykluczającymi się stanami w przyszłości⁶. Stany te są egzystencjalnie różne, przy tym jeden jest pożądany, a drugi szkodliwy. Im większa różnica, tym głębszy jest kryzys i pilniejsze zapotrzebowanie na aktywne działania, aby uniknąć wariantu negatywnego i zrealizować ten pozytywny⁷. Wiele słowników, takich jak na przykład *Webster's International Dictionary*, zachowuje to pierwotne znaczenie, definiując kryzys jako punkt zwrotny w chorobie lub decydujący moment w polityce, jednocześnie przyznając, że kryzys może również się odnosić do niestabilnego stanu rzeczy w ogóle⁸. W XX wieku zaczęto również zwyczajowo używać pojęcia kryzysu w tym drugim znaczeniu, w rozumieniu potocznym, jako synonimu „złego samopoczucia”, „pogorszenia” lub „upadku”⁹.

⁴ Reinhart Koselleck, *Krise*, w: Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, t. 3: *H-Me*, Klett-Cotta Verlag, Stuttgart 1984, s. 1235–1245.

⁵ Günther Schnurr, *Krise*, w: Gerhard Müller (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, t. 20, Walter de Gruyter, Berlin – New York 1990, s. 61–65.

⁶ Reinhart Koselleck, *Some Questions Concerning the Conceptual History of „Crisis”*, w: Nina Witoszek, Lars Tragardh (red.), *Culture and Crisis. The Case of Germany and Sweden*, Berghahn Books, New York – Oxford 2002, s. 12–23.

⁷ Rüdiger Graf, Moritz Föllmer, *The Culture of „Crisis” in the Weimar Republic*, „Thesis Eleven” 2012, t. 111, nr 1, s. 36–47; Rüdiger Graf, *Either-Or. The Narrative of „Crisis” in Weimar Germany and in Historiography*, „Central European History” 2010, t. 43, nr 4, s. 592–615.

⁸ Philip Babcock Gove (red.), *Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged*, Merriam – Webster, Springfield 1968, s. 537–538.

⁹ Edgar Morin, *Pour une crisologie*, „Communications” 1976, nr 25, s. 149–163.

Około 1800 roku Reinhart Koselleck, odnosząc się do pojęcia „czasu siodła” (niem. *Sattelzeit*), uznał koncepcję kryzysu za wskaźnik, a także czynnik w tworzeniu wyraźnie nowożytnej epoki. W swojej analizie intelektualnych korzeni Rewolucji Francuskiej podkreślał, że filozoficzna krytyka Oświecenia była przyczyną powstałego kryzysu politycznego¹⁰. Odrzucając optymistyczną wiarę w postęp ludzkości, Koselleck opisuje pojawienie się społeczeństwa burżuazyjnego jako „patogenezy”, formy choroby, która osiągnęła decydujący moment podczas obalenia *ancien régime*’u. W ramach walki politycznej o zasadność ładu pojęcie kryzysu stało się okrzykiem wojennym sugerującym dalszy postęp lub patologiczny upadek¹¹. Po tej dyfuzji semantycznej koncepcja kryzysu stała się niezbędna dla diagnozy nowoczesności Kosellecka, według której krytyczni intelektualiści próbują ulepszyć instytucje społeczne, polityczne i ekonomiczne, przewidując lepszą przyszłość. Czyniąc to, poszerzyli dystans między „przestrzenią doświadczenia” a „horyzontem oczekiwań”, otwierając przyszłość niczym plastyczną sferę ludzkiej twórczości¹². To nowoczesne postrzeganie czasu zostało utrwalone w rzeczownikach zbiorowych, takich jak „postęp” czy „historia”, oraz podsycało polityczne ideologie XIX i XX wieku. Kryzysy stały się przejściowymi, ale potencjalnie destrukcyjnymi fazami w tej ogólnie postępującej temporalizacji historii¹³.

¹⁰ Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 1989; *idem*, *Crisis*, tłum. Michaela W. Richter, „Journal of the History of Ideas” 2006, nr 67, s. 357–400. Zob. też *idem*, *Warstwy czasu. Studia z meta-historii*, tłum. Krystyna Krzemieniowa, Jarosław Marecki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2013.

¹¹ Gennaro Imbriano, „Krise“ und „Pathogenese”, w: *Reinhart Kosellecks Diagnose über die moderne Welt*, „Forum Interdisziplinäre Begriffsgeschichte” 2013, nr 2, s. 38–48, dostępne na: http://www.zfl-berlin.org/tl_files/zfl/downloads/publikationen/forum_begriffsgeschichte/ZfL_FIB_2_2013_1_Imbriano.pdf (dostęp: grudzień 2018).

¹² Reinhart Koselleck, *Erfahrungsraum und Erwartungshorizont. Zwei historische Kategorien*, w: *idem*, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 1989, s. 349–375, dostępne na: http://www.studioroma.istitutosvizzero.it/wp-content/uploads/2016/01/ISR_StudioRoma_Koselleck_DE1.pdf (dostęp: grudzień 2018).

¹³ Lutz Raphael, „Gescheiterte Krisen“. *Geschichtswissenschaftliche Krisensemantiken in Zeiten postmoderner Risikoeerwartung und Fortschrittsskepsis*, w: Friedrich Wilhelm Graf, Edith Hanke, Barbara Pich (red.), *Geschichte intellektuell. Theoriegeschichtliche Perspektiven*, Mohr Siebeck Verlag, Tübingen 2015, s. 78–92.

Kryzysy odegrały zasadniczą rolę zwłaszcza w ideologii marksistowskiej jako okresy zawirowań, w których antagonistyczne siły walczyły ze sobą aż do czasu realizacji nowego etapu rozwoju historycznego¹⁴. Oprócz zastosowania w polityce pojęcie kryzysu zyskało szerokie uznanie w ekonomii. Według Karola Marksa „sama natura kapitału” powodowała powtarzające się kryzysy, ponieważ sprzeczności kapitału doprowadziły do baniek spekulacyjnych, które nieuchronnie pękały. Pod koniec XIX wieku „kryzys” stał się terminem technicznym w teorii cykli koniunkturalnych będących przedmiotem analiz różnych teorii. Na przykład John Maynard Keynes skupił się na niedostatecznym popycie jako głównym impulsie leżącym u podstaw tendencji do kryzysów ekonomicznych, ponieważ cykl koniunkturalny ma tendencję do zwalniania, gdy produkcja przekracza konsumpcję. Jednak ogólnie rzecz biorąc, „kryzys” miał większe znaczenie jako popularne określenie złego stanu ekonomicznego niż jako narzędzie ekonomii teoretycznej¹⁵. Co więcej, „kryzys” stał się terminem technicznym w psychologii rozwojowej, gdy Erik Erikson zdefiniował „kryzysy tożsamości” jako istotny etap rozwojowy w okresie dojrzewania, gdy dana osoba ma trudności z dostosowaniem się do wymagań życia dorosłego¹⁶.

W przeciwieństwie do mistrzowskiej historii pojęć stworzonej przez Kosellecka, historia kryzysu w XX wieku nie może się ograniczać do encyklopedii, badań filozoficznych i społeczno-naukowych. Wraz z profesjonalizacją i unaukowieniem społeczeństwa w XX wieku wzrosła liczba „krytyków” i intelektualistów oraz ich diagnoz kryzysu. Biblioteka Widener Library na Uniwersytecie Harvarda posiada ponad 4 tys. niemieckich książek zawierających w tytule termin „Krise” oraz ponad 23,6 tys. książek opubliko-

¹⁴ Jürgen Habermas, *Was heißt heute Krise? Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, w: *idem*, (red.), *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 1976, s. 304–328; Reinhart Koselleck, *Some Questions...*, s. 19.

¹⁵ Alexander Nützenadel, *Der Krisenbegriff der modernen Ökonomie*, w: Thomas Mergel (red.), *Krisen verstehen...*, s. 48–58.

¹⁶ Sally L. Archer, Jeremy A. Grey, „Identity Crisis”, w: William A. Darity (red.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Thomson/Gale, Detroit 2008, t. 3, s. 556–557.

wanych w XX wieku i zawierających angielskie słowo „kryzys”. Już samo krótkie spojrzenie na tytuły książek sugeruje, że zakres semantyczny terminu „kryzys” został poszerzony. W niemieckiej bibliografii zawartej w katalogu Deutsches Bücherverzeichnis termin indeksowy „Krise” odnosił się tylko do kryzysów gospodarczych w latach 1915–1920. Piętnaście lat później pojawiło się tam rozróżnienie na książki o kryzysach agrarnych, finansowych, przemysłowych, ekonomicznych, kapitalistycznych, religijnych, politycznych, rewolucyjnych, kulturowych, narodowych i światowych¹⁷. Tytuły książek oczywiście nie pozwalają na uogólnienia w kwestii częstotliwości użycia tego terminu.

Przeszukiwanie zawartości milionów książek zeskanowanych przez Google daje nieco bardziej precyzyjne, ale wciąż pobieżne wyniki. Narzędzie Google Ngram Viewer wskazuje na drastyczny wzrost wykorzystania tego terminu zarówno w języku angielskim, jak i niemieckim, ujawniając jednocześnie duże różnice w jego użyciu. W latach 1800–1914 wykorzystanie terminu w języku angielskim zwiększyło się dwukrotnie, osiągając najwyższy punkt w czasie wojny, a następnie ponownie spadało do 1925 roku. Ponownie wzrosło przed rokiem 1936, następnie spadało do 1955 roku, a potem znowu wzrosło w latach siedemdziesiątych i na początku lat osiemdziesiątych, po czym nieco zmalało. W języku niemieckim użycie słowa *Krise* było znacznie rzadsze, jednak po pierwszej wojnie światowej, do 1934 roku częstotliwość jego użycia gwałtownie wzrastała, znacznie przekraczając tę częstotliwość w języku angielskim. Do czasów drugiej wojny światowej zmniejszała się. W Republice Federalnej Niemiec częstotliwość użycia tego terminu ponownie rosła – szczególnie w latach siedemdziesiątych – aż do 1983 roku, po czym znowu spadła. Dane liczbowe wskazują, że lata dwudzieste i siedemdziesiąte XX wieku były okresami, w których pojęcie kryzysu zyskało najszersze zastosowanie, ponadto termin ten został znacznie wcześniej użyty

¹⁷ Rüdiger Graf, *Die Zukunft der Weimarer Republik. Krisen und Zukunftsaneignungen in Deutschland 1918–1933*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 2008, s. 359.

w języku angielskim, ale był bardziej powszechny w publikacjach niemieckich¹⁸.

Postrzegając lata dwudzieste i siedemdziesiąte XX wieku jako okresy szczególnego rozkwitu diagnoz kryzysu, możemy dostrzec podstawowe podobieństwa, ale także istotne różnice w zastosowaniu tego terminu. Z jednej strony istniały względnie stabilne poddziedziny semantyczne, takie jak ekonomia lub – w mniejszym stopniu – polityka, w których eksperci definiowali konkretne kryzysy według jasnych parametrów i kryteriów. Kryzysy te miały mniej lub bardziej zdecydowany początek (w zależności od definicji), a także możliwy do określenia koniec. Mimo sporów akademickich Wielki Kryzys rozpoczął się w 1929 roku i zakończył w latach trzydziestych XX wieku. Kryzys systemu parlamentarnego w Republice Weimarskiej zaczął się w 1930 roku i zakończył w 1933 roku pod wpływem działań narodowosocjalistycznej dyktatury. Z drugiej strony kryteria diagnozy kryzysów społecznych, kulturowych, religijnych i innych nie były tak jednoznaczne i wyraźne. W związku z tym kryzysy te nie miały ustalonych początków i końców. Ponadto zarówno w latach dwudziestych, jak i siedemdziesiątych XX wieku pojawiła się tendencja do poszerzania diagnozy kryzysu, związanych z nim problemów oraz ich wymiarów czasowych i przestrzennych. Zarówno lewicowi, jak i prawicowi rewolucjoniści niemieccy lubili opisywać kryzys w Republice Weimarskiej w kategoriach epokowych i przedstawiali go jako kluczowy kryzys w historii świata, który ma zostać pokonany przez nowego człowieka w nowym świecie. W latach siedemdziesiątych XX wieku ekolodzy odrzucili zwłaszcza pojęcie serii oddzielnych kryzysów, diagnozując „pojedynczą podstawową wadę – wadę, która leży głęboko w projektowaniu współczesnego społeczeństwa”¹⁹, kwestionując dalsze istnienie całej ludzkości.

¹⁸ Liczba powtórzeń słowa *crisis* w książkach anglojęzycznych oraz słowa *Krise* w książkach niemieckojęzycznych opublikowanych w latach 1800–2008 znalezionych za pomocą przeglądarki Google Ngram Viewer, <https://books.google.com/ngrams> (dostęp: luty 2017).

¹⁹ Barry Commoner, *The Poverty of Power. Energy and the Economic Crisis*, Knopf, New York 1976, s. 3.

Owo rozszerzenie diagnozy kryzysu do pewnego stopnia łączyło się z politycznym znaczeniem tego terminu. Aby uzasadnić wprowadzanie drastycznych środków, kryzys musiał być tak głęboki, jak to tylko możliwe. Ze względu na większą częstotliwość i wynikający z tego nadmiar diagnoz kryzysów egzystencjalnych, standardowym posunięciem retorycznym intelektualistów stało się stwierdzenie, że wcześniejsze kryzysy mogły się okazać mniej dramatyczne niż początkowo się obawiano. Niemniej twierdzili oni, że „tym razem jest inaczej”²⁰. Oprócz tych wspólnych cech i ogólnych tendencji nastrojów kryzysu lat dwudziestych XX wieku uległ zmianie i różnił się od tego z lat dziewięćdziesiątych. W latach dwudziestych na ogół zdarzało się, że kryzysy diagnozowano wraz z gotowymi rozwiązaniami²¹. Intelektualiści potrzebowali kryzysów w celu legitymizacji własnych programów. W przeciwieństwie do tego rozwiązywanie kryzysów lat siedemdziesiątych zdawało się przekraczać możliwości rządów krajowych, organizacji międzynarodowych, a nawet całej ludzkości²². Wciąż nie wiadomo, czy było to spowodowane procesami globalizacji – które doprowadziły do niezgodności między przestrzenią tożsamości i przestrzenią decyzyjną, jak zasugerował Charles S. Maier²³ – czy też w grę wchodziły inne siły społeczne i kulturalne.

Kryzys w historiografii – struktura narracyjna i moc wyjaśniająca

Kryzysy budzą duży niepokój w historiografii, ponieważ na ogół są bardziej interesujące niż stabilność. Jednym z pierwszych na-

²⁰ Zob. Carmen M. Reinhart, Kenneth S. Rogoff, *This Time is Different. A Panoramic View of Eight Centuries of Financial Crises*, „Annals of Economics and Finance” 2014, t. 15, nr 2, s. 215–268.

²¹ Zob. Rüdiger Graf, *Either-Or...*, s. 592–615.

²² Rüdiger Graf, *Die Krise als epochemachender Begriff im 20. Jahrhundert*, w: Martin Sabrow, Peter Ulrich Weiß (red.), *Das Jahrhundert vermessen. Signaturen eines vergangenen Zeitalters*, Wallstein Verlag, Göttingen 2017, s. 161–178.

²³ Charles S. Maier, *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*, „American Historical Review” 2000, nr 105, s. 807–831, dostępne na: https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3206819/Maier_Consigning20th.pdf?sequence=2 (dostęp: grudzień 2018).

ukowców, którzy zastanawiali się nad tą koncepcją był historyk kultury Jacob Burckhardt próbujący nadać sens Rewolucji Francuskiej. W przeciwieństwie do „stopniowego i długotrwałego oddziaływania oraz uwikłania trajektorii wielkiego świata” jego definicja kryzysów historycznych zakładała, że są to „przyspieszone procesy [...] w których rozwój, który inaczej wymagałby stuleci” zachodzi w ciągu kilku tygodni. Burckhardt dokonał rozróżnienia między stanem normalnym a zakłóceniem, które dotyka coraz więcej jednostek, kwestionuje stosunki społeczne i obala rządzącą elitę. Chociaż szwajcarski myśliciel miał pesymistyczne podejście do możliwości przywrócenia porządku społecznego, był również zafascynowany twórczym potencjałem „barier, które zostały naruszone lub zmniejszone”²⁴.

Kryzys jest pojęciem często spotykanym w źródłach historycznych i umożliwia analizę, ponieważ strukturyzuje czas historyczny. Zgodnie z klasyczną definicją kryzysy nie istnieją *per se*, ale są tworzone przez ludzi – czy to przez współczesnych obserwatorów, czy przez późniejszych historyków. Bez względu na to, jaki jest obecny stan rzeczy, staje się on kryzysem w dosłownym znaczeniu tego słowa tylko wówczas, gdy zostanie zdefiniowany jako taki: jako decydujący moment między dwoma wzajemnie wykluczającymi się i egzystencjalnie różnymi przyszłymi stanami, które jeszcze nie istnieją w świecie, ale tylko w ludzkiej wyobraźni²⁵. Termin ten oferuje strukturę narracyjną, która redukuje złożony świat do binarnej opozycji oraz czasowej sekwencji normalności, zakłócenia i powrotu do stabilności²⁶.

Jest to główna zaleta tej koncepcji dla historyków. Diagnozy kryzysu zawarte w źródłach dramatyzują daną sytuację, dostar-

²⁴ Jacob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, red. Jakob Oeri, Berlin 1905, przedruk w: *Historisches Lexikon der Schweiz*, hasło „Krisen”, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D26214.php> (dostęp: grudzień 2018).

²⁵ Rüdiger Graf, Moritz Föllmer, *The Culture of „Crisis”...*, s. 1 i nast.

²⁶ *Ibidem*. Zob też: Carla Meyer, Katja Patzel-Mattern, Gerrit J. Schenk (red.), *Krisengeschichte(n)...*; Uta Fenske, Walburga Hülk, Gregor Schuhen (red.), *Die Krise als Erzählung. Transdisziplinäre Perspektiven auf ein Narrativ der Moderne*, Bielefeld Transcript Verlag, Bielefeld 2013, s. 7–8.

czając historykowi gotowy szablon do analitycznej narracji. Przeniesienie historycznej diagnozy kryzysu bezpośrednio do narracji historiograficznej może jednak łatwo wprowadzić w błąd, ponieważ totalizuje jedną perspektywę przeszłości, która najprawdopodobniej została sformułowana ze względu na konkretne interesy. Biorąc pod uwagę zasadniczy związek kryzysu z ludzką percepcją, zadaniem interpretacyjnym jest nie tyle wyjaśnienie pewnej sekwencji zdarzeń z przeszłości poprzez opisanie jej jako kryzysu, ile raczej zbadanie, kto ją przedstawił jako kryzys i z jakiego powodu oraz w jaki sposób ten obraz stał się częścią rzeczywistych wydarzeń historycznych.

Jeszcze bardziej problematyczna wydaje się historiograficzna tendencja do traktowania kryzysów nie jako zjawisk, które trzeba wyjaśnić, ale raczej jako wydarzeń, które mogą wyjaśnić inne zjawiska. W tym sensie na przykład taki czy inny kryzys pozwolił historykom na wyjaśnienie niemal każdego procesu i zjawiska w Niemczech w latach 1918–1933²⁷. Podobnie w narracjach z lat siedemdziesiątych XX wieku kryzys naftowy, który nastąpił w latach 1973–1974, posłużył jako ramy wyjaśniające niemal wszystko, co nastąpiło później. W tym duchu kryzysy pojawiają się jako budulec w przyczynowej strukturze świata, co sprawia, że ich konstytutywny związek z ludzką percepcją zostaje utracony²⁸. To jednak pozbawia ich wszelkiej mocy wyjaśniającej. Wystarczającym wyjaśnieniem historycznym może być jedynie ustalenie, w jaki sposób postrzeganie określonego kryzysu skłoniło ludzi do myślenia lub działania.

Historycy najczęściej stosują koncepcję kryzysu w odniesieniu do kryzysów międzynarodowych, politycznych, gospodarczych, społecznych lub kulturowych.

²⁷ Rüdiger Graf, *Either-Or...*, s. 592 i nast.

²⁸ *Ibidem*.

Kryzysy międzynarodowe

Najprostsze zastosowanie omawianego pojęcia w historiografii odnosiło się do takich konfliktów międzynarodowych, które nawet współcześni im ludzie opisywali mianem kryzysów. W tym kontekście kryzys – określony za pomocą czynnika przestrzennego i/ lub czasowego – jest skrótowym wyrażeniem oznaczającym konflikt między co najmniej dwiema przeciwstawnymi siłami, które jeszcze nie prowadzą wojny totalnej, ale prawdopodobnie zmierzają do konfrontacji militarnej. Przed pierwszą wojną światową nastąpiła cała seria takich konfrontacji, poczynając od kryzysu w Faszodzie po kryzys w Bośni, od pierwszego po drugi kryzys w Maroku, czy od afery „Daily Telegraph” po kryzys na Bałkanach, który postawił Europę na krawędzi wojny. W okresie międzywojennym niektóre konflikty, takie jak kryzys sudecki w 1938 roku, zostały tymczasowo powstrzymane poprzez mediację międzynarodową, a podobne wydarzenia, takie jak kryzys „korytarza polskiego” w 1939 roku, doprowadziły do kolejnej dewastującej wojny światowej. Po drugiej wojnie światowej kryzysy wokół blokady Berlina, kontroli nad Kanałem Sueskim czy pocisków na Kubie po raz kolejny stworzyły groźbę konfliktu zbrojnego. Z kolei inni historycy dostrzegają również kryzysy instytucji międzynarodowych, takie jak endemiczne kryzysy Wspólnot Europejskich czy Unii Europejskiej, które mogą zagrozić ich istnieniu bądź przynajmniej utrudniać ich dalszą integrację lub ekspansję²⁹.

Jako klasyczny przykład fatalnego kryzysu może posłużyć lipcowy kryzys z 1914 roku, który doprowadził do wybuchu pierwszej wojny światowej. Seria powiązanych ze sobą wydarzeń – począwszy od zamachu na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda w Serbii, po aferę z niemieckim czekiem *in blanco* i ultimatum Austriaków, ostatecznie doprowadzających do rosyjskiej mobilizacji opartej na

²⁹ Zob. Zara Steiner, *The Triumph of the Dark: European International History, 1933–1939*, Oxford University Press, Oxford 2011.

francuskich zapewnieniach o pomocy, której wynikiem było z kolei niemieckie ultimatum – stała się przedmiotem wielu monografii, których autorzy próbowali przypisać winę różnym narodom lub je z tej winy oczyścić. O ile kroki prowadzące do eskalacji konfliktu – począwszy od lokalnego konfliktu bałkańskiego po wojnę kontynentalną, a następnie wojnę światową – są stosunkowo jasne, o tyle decyzje o wszczęciu wojny – często pod pretekstem typu „zagrożenie ze strony Rosji” w Niemczech lub „gwałt na Belgii” w Wielkiej Brytanii – do dziś budzą kontrowersje. Najważniejsze pytanie analityczne dotyczy przyczyny sprawiającej, że nie zdołano osiągnąć kompromisu podobnego do tych, dzięki którym udało się powstrzymać wcześniejsze konfrontacje³⁰.

Najbardziej znanym przykładem kryzysu, który nie doprowadził do wojny o potencjalnie jeszcze bardziej niszczycielskich konsekwencjach, jest kryzys kubański z 1962 roku, ponieważ świat wydawał się wówczas znajdować na krawędzi nuklearnej anihilacji. Odkrycie sowieckiego pocisku raketowego na Kubie przez samoloty szpiegowskie U-2 postawiło prezydenta Johna Kennedy’ego przed dylematem, czy wybrać dyplomatyczną porażkę, czy interwencję zbrojną. Nie zważając na rady zwolenników rozwiązań siłowych, zdecydował się na pośredni kurs nałożenia „ścisłej kwarantanny” wokół wyspy oraz informowania opinii publicznej o zagrożeniu, wyjaśniając, że uzna stacjonowanie rakiet za atak na Stany Zjednoczone. Temu ryzykownemu pokazowi siły towarzyszyły jednak tajne negocjacje, ostatecznie doprowadzające do kompromisu, który mówił o wycofaniu sowieckich pocisków w zamian za obietnicę wycofania przez Stany Zjednoczone rakiet z Turcji i Włoch³¹. Ten sukces wkrótce sprawił, że kryzys kubański stał się paradygmatem w badaniach stosunków międzynarodowych pod-

³⁰ Christopher Clark, *Lunacy. Jak Europa poszła na wojnę w roku 1914*, tłum. Malwina Fiedorek, Tomasz Fiedorek, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2017; Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs*, C.H. Beck Verlag, München 2014, s. 74–82.

³¹ David R. Gibson, *Talk at the Brink: Deliberation and Decision during the Cuban Missile Crisis*, Princeton University Press, Princeton 2012.

czas zimnej wojny³². Ponieważ pojęcie kryzysu zaczęto kojarzyć z jego negatywnymi skutkami i preludem do katastrofy, współcześni naukowcy zakwestionowali uznanie kryzysu kubańskiego za kryzys rzeczywisty³³.

Systemy polityczne w kryzysie

Termin „kryzys” jest stosowany również w odniesieniu do trzech następujących zjawisk: (a) konfliktów wewnętrznych w obrębie określonego rządu, które zagrażają jego istnieniu; (b) okresu po upadku rządu do momentu przejęcia władzy przez nowy rząd; (c) konfliktu politycznego, który może zagrozić całemu systemowi politycznemu, a znaczące siły domagają się jego zastąpienia. Na przykład rządy włoskie są notorycznie niestabilne, co powoduje częste przetasowania w gabinetach lub transformacje, podczas których przeciwnicy polityczni są włączani do istniejącego systemu³⁴. Podobnie Trzecia Republika Francuska słynęła z powracających kryzysów, rozwiązywanych poprzez przekształcenie koalicji, zmianę personelu ministerialnego bądź wybory, które przesuwały równowagę sił z prawej na lewą stronę lub odwrotnie³⁵. Stawką był zazwyczaj dostęp do władzy politycznej, która umożliwiła realizację określonego programu ideologicznego lub – jeszcze lepiej – uchwalenie przepisów sprzyjających konkretnej grupie interesu. Ponieważ większość tych przetasowań odbywała się wyłącznie w ramach klas politycznych, takie kryzysy rozwiązywano zazwyczaj dość szybko poprzez negocjacje.

Jako przykład kryzysu całego systemu politycznego może posłużyć Republika Weimarska, która została zaatakowana przez

³² Linda B. Miller, *Review. Energy, Security and Foreign Policy. A Review Essay*, „International Security” 1977, t. 4, nr 1, s. 111–123.

³³ Harald Biermann, *Die Kubakrise. Höhepunkt oder Pause im Kalten Krieg?*, „Historische Zeitschrift” 2001, t. 273, nr 3, s. 637–675.

³⁴ Denis Mack Smith, *Italy. A Modern History*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1959.

³⁵ Gordon Wright, *France in Modern Times. From the Enlightenment to the Present*, Norton, New York 1995.

rosnące prawicowe i lewicowe siły ekstremistyczne zmierzające do obalenia instytucji parlamentarnych. Co zaskakujące, pierwsza niemiecka demokracja przetrwała początkowy okres chaosu wywołany przez powstania komunistyczne i nacjonalistyczne, hiperinflację i spory reparacyjne. Rozpad rządu po wybuchu Wielkiego Kryzysu doprowadził jednak do nowych wyborów we wrześniu 1930 roku, w których wygrała antydemokratyczna większość. Na podstawie rozporządzeń rządu (bez większości parlamentarnej) oraz nagłych dekretów prezydenta Paula von Hindenburga Republika przekształciła się w reżim autorytarny. Na przełomie lat 1932 i 1933 wydawało się, że istnieje tylko jedna alternatywa: ogłoszenie stanu wyjątkowego lub powołanie rządu z udziałem narodowych socjalistów³⁶. Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP), choć była w rządzie koalicyjnym, po objęciu władzy nie miała zamiaru przestrzegać zasad parlamentarnych i szybko obaliła wszystkie demokratyczne instytucje, ustanawiając rasistowską dyktaturę. W tym pozornie wszechobecnym kryzysie impas parlamentarny skutecznie doprowadził do obalenia całego systemu konstytucyjnego³⁷.

W XX wieku kryzysy systemowe często dotyczyły wyboru między demokracją a dyktaturą lub bardziej autorytarnymi formami rządów. Szczególnie dramatycznym przykładem była rosyjska ewolucja od zmodyfikowanej formy carskiej autokracji, zdyskredytowanej przez przegraną wojnę, do liberalno-demokratycznego rządu tymczasowego, obalonego z kolei przez rewolucję bolszewicką, która przekształciła się w komunistyczną d y k t a t u r ę. Podobnym, choć mniej skrajnym zjawiskiem była porażka międzywojennej demokracji, która umożliwiła ustanowienie autorytarnych

³⁶ Heinrich August Winkler, Elisabeth Müller-Luckner (red.), *Die deutsche Staatskrise 1930–1933. Handlungsspielräume und Alternativen*, Oldenbourg Verlag, München 1992; Dirk Blasius, *Weimars Ende. Bürgerkrieg und Politik 1930–1933*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005.

³⁷ Karl Dietrich Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*, Ring-Verlag, Villingen 1972; Moritz Föllmer, Rüdiger Graf (red.), *Die „Krise“ der Weimarer Republik. Zur Kritik eines Deutungsmusters*, Campus Verlag, Frankfurt/M 2005.

reżimów przez admirała Mikłósa Horthy’ego na Węgrzech, marszałka Józefa Piłsudskiego w Polsce, generała Francisco Franco w Hiszpanii i António Salazara w Portugalii. Podczas gdy włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm zostały obalone przez wojnę, autorytarne systemy Grecji, Hiszpanii i Portugalii weszły w fazę kryzysu w latach siedemdziesiątych i zostały ostatecznie obalone od wewnątrz. Kryzys komunizmu w latach osiemdziesiątych spowodował, że demokracja, którą wprowadzono głównie poprzez pokojowe rewolucje, stała się nowym sposobem na życie w Europie Wschodniej, chociaż transformacja ta nie we wszystkich krajach okazała się sukcesem³⁸.

Kryzysy gospodarcze

W przeprowadzanych przez siebie diagnozach kryzysów gospodarczych historycy często opierają się na teoretycznej i empirycznej pracy ekonomistów. W czasach przednowoczesnych kryzysy gospodarcze były albo kryzysami rolniczymi wynikającymi ze złych zbiorów, albo kryzysami wywołanymi spekulacją. Wraz z nadejściem gospodarki kapitalistycznej w połowie XIX wieku obserwatorzy – tacy jak Karol Marks czy francuski lekarz Clément Juglar – dostrzegli cykliczny rozwój działalności gospodarczej, w którym hossy regularnie prowadziły do recesji. Kryzys może się odnosić albo do punktu zwrotnego między wzrostem a spadkiem, albo do całego okresu recesji i depresji³⁹. Na początku XX wieku istniało już wiele różnych ekonomicznych teorii kryzysu, które w zasadzie były głoszone przez dwa przeciwstawne obozy. Z jednej strony ekonomiści klasyczni i neoklasyczni postrzegali kryzysy gospodarcze jako egzogeniczne wstrząsy równowagi ekonomicznej, których

³⁸ Paul Nolte, *Was ist Demokratie? Geschichte und Gegenwart*, C.H. Beck Verlag, München 2012.

³⁹ Werner Plumpe, *Wirtschaftskrisen. Geschichte und Gegenwart*, C.H. Beck Verlag, München 2010, s. 9 i nast.

należało unikać. Z drugiej strony inni teoretycy, przede wszystkim Joseph Schumpeter, twierdzili, że cykle koniunkturalne są normalną formą rozwoju gospodarczego⁴⁰. Według Schumpetera Wielki Kryzys był tak poważny z powodu wystąpienia koincydencji upadku biznesu lub cyklu Juglara z cyklem Kondratiewa (radziecki ekonomista Nikołaj Kondratiew dostrzegł występowanie długich cykli koniunkturalnych związanych z ważnymi innowacjami technologicznymi)⁴¹.

Wielki Kryzys, który się rozpoczął w 1929 roku, był największym zaburzeniem gospodarczym w XX wieku. Stanowi do dziś przedmiot badań zarówno ekonomistów, jak i historyków⁴². Naukowcy ci zaczynają od określenia sekwencji wydarzeń wchodzących w skład kryzysu, który rozpoczął się od pierwotnego załamania cen, nabrał tempa w wyniku krachu giełdowego na Wall Street, a ostatecznie przytłoczył Europę szybkim wycofaniem amerykańskich pożyczek, co spowodowało zatrzymanie spłaty reparacji wojennych przez Niemcy i obsługę długu przez kraje sprzymierzone. To z kolei spowodowało spadek produkcji przemysłowej w Niemczech i Stanach Zjednoczonych o prawie połowę oraz gwałtowny wzrost bezrobocia⁴³. Ponadto naukowcy dyskutują o przyczynach kryzysu, a także o wpływie współczesnych polityk na jego rozwój, przede wszystkim o działaniach deflacyjnych i oszczędnościowych⁴⁴. Podczas gdy dyskusje te opierają się na założeniach budzących kontrowersje w ekonomii oraz polityce gospodarczej, większość historyków nie uwzględnia szczegółów technicznych i zawiłości ekonomii. Zamiast tego interesuje ich wpływ kryzysu

⁴⁰ *Ibidem*, s. 16.

⁴¹ *Ibidem*, s. 21.

⁴² Charles P. Kindleberger, *Die Weltwirtschaftskrise. 1929–1939*, Finanz Buch Verlag, München 1973; Barry J. Eichengreen, *Hall of Mirrors: The Great Depression, the Great Recession, and the Uses – and Misuses – of History*, Oxford University Press, Oxford 2016.

⁴³ Harold James, *The German Slump. Politics and Economics, 1924–1936*, Oxford University Press, Oxford 1986.

⁴⁴ Knut Borchardt, *Perspectives on Modern German Economic History and Policy*, Cambridge University Press, New York 1991; Carl-Ludwig Holtfrerich, *The German Inflation, 1914–1923: Causes and Effects in International Perspective*, Walter de Gruyter, New York 1986.

gospodarczego na rozwój polityczny, społeczny i kulturowy. Na przykład opisują Wielki Kryzys jako główną przyczynę powstania narodowego socjalizmu i zniszczenia weimarskiego systemu parlamentarnego⁴⁵. Co więcej, kryzys gospodarczy został nawet obarczony odpowiedzialnością za prawie każde wydarzenie społeczne i każdą intelektualną wypowiedź w tym okresie⁴⁶. To samo dotyczy kryzysu gospodarczego lat siedemdziesiątych, który ostatnio stał się przedmiotem zainteresowania historyków⁴⁷.

Spółeczeństwa w kryzysach

Ekonomiści i historycy gospodarki, określając, czy uzasadnione jest nazywanie danej sytuacji mianem kryzysu, odwołują się do jednoznacznych założeń teoretycznych oraz jasnych wskaźników nawet wówczas, gdy nie zgadzają się co do interpretacji i przyczyn leżących u jego podstaw. Z kolei wcześniejsze diagnozy „kryzysów społecznych”, które późniejsi historycy wielokrotnie przytaczali, są bardziej mgliste i rozproszone. Kryzysy społeczne mogą dramatyzować problemy dotyczące poszczególnych podgrup (burżuazji, młodzieży itd.), pewnych form życia (kryzys miast, przedmieść) i praktyk społecznych (kryzys przemocy z użyciem broni) lub spójności społeczeństwa jako całości. W trosce o skutki industrializacji, urbanizacji i globalizacji intelektualiści znaleźli powody, aby ostrzec przed negatywnymi skutkami i zbliżającym się upadkiem w istocie każdego podmiotu społecznego. Historycy społeczeństwa, potrzebujący narracji porządkujących, wykorzystują te kryzysy zgodnie ze swoimi potrzebami. Ruch robotniczy wspomagany przez teoretyków marksistowskich ukazywał cierpienie klasy ro-

⁴⁵ Eberhard Kolb, *Die Weimarer Republik*, Oldenbourg Verlag, München 2009.

⁴⁶ Moritz Föllmer, Rüdiger Graf, *Die „Krise” der Weimarer Republik...*, *passim*.

⁴⁷ Konrad H. Jarausch (red.), *Das Ende der Zuversicht? Die siebziger Jahre als Geschichte*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008; Niall Ferguson, Charles S. Maier *et al.* (red.), *The Shock of the Global. The 1970s in Perspective*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA 2010.

botniczej jako stale narastający kryzys, domagając się reform lub przygotowując grunt pod rewolucję. Po pierwszej wojnie światowej i hiperinflacji liderzy niższej klasy średniej również podkreślali trudności, z jakimi borykali się rzemieślnicy i handlowcy, których byt był zagrożony przez produkcję przemysłową oraz domy towarowe⁴⁸. Ponadto wraz z Wielkim Kryzysem specjaliści i naukowcy stworzyli poczucie zagrożenia, obawiając się, że staną się częścią niższych warstw oraz opisując siebie i swoich kolegów jako będących w stanie kryzysu⁴⁹. Nawet szlachta zamieszkująca ziemie położone na wschód od Elby czuła się zagrożona z powodu braku rentowności swoich majątków. Dlatego wydawało się, że cały porządek społeczny chyli się ku upadkowi, co doprowadziło historyków do postawienia diagnozy, że Republikę Weimarską zniszczył „totalny kryzys” czy też seria ściśle związanych ze sobą kryzysów (*Krisenknäuel*)⁵⁰.

Co do zasady, konkretne grupy społeczne domagały się szczególnej uwagi ze strony państwa. Wykorzystując retorykę kryzysu i twierdząc, że grozi im śmiertelne zagrożenie, domagały się wprowadzenia środków pomocy społecznej. Używając argumentu obawy przed tym, że dzieci z klasy robotniczej będą wagarowały, liderzy organizacji młodzieżowych domagali się wsparcia finansowego dla ośrodków pomocy młodzieży, aby trzymać młodych ludzi z dala od ulic. Podobnie feministki przedstawiały w złym świetle sytuację kobiet z klasy robotniczej, apelując o inicjatywy mające na celu ochronę matek i przestrzeganie praw kobiet. Jest zrozumiałe, że organizacje weteranów szukały pomocy rządowej

⁴⁸ Hans Mommsen, *Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert*, w: Jürgen Kocka (red.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1987, s. 288–315.

⁴⁹ Konrad H. Jarausch, *Die Not der geistigen Arbeiter. Akademiker in der Berufskrise 1918–1933*, w: Werner Abelshauser (red.), *Die Weimarer Republik als Wohlfahrtsstaat. Zum Verhältnis von Wirtschafts- und Sozialpolitik in der Industriegesellschaft*, F. Steiner Verlag, Stuttgart 1987, s. 280–299.

⁵⁰ Detlev J.K. Peukert, *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der klassischen Moderne*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 1987; Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, t. 4: *Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*, C.H. Beck Verlag, München 2003, s. 592 i nast.

w ramach rekompensaty za doznane cierpienia, zwłaszcza jeśli ich obrażenia wymagały pomocy medycznej. Wreszcie – co ważne – rosnąca liczba osób starszych domagała się podwyżki emerytur, aby móc prowadzić godniejsze życie⁵¹. Wszystkie te grupy zwróciły się o wsparcie rządowe jako wyjście z kryzysu, sugerując, że inaczej zostaną skazane na klęskę. Ponieważ kryzysy te spełniały bardzo konkretne funkcje polityczne, nie można ich łatwo przenieść do historiografii jako opisów przeszłych realiów. Należy je raczej analizować jako zabiegi retoryczne eskalujące wcześniejszy konflikt.

To samo dotyczy kryzysów w poszczególnych sferach zdiagnozowanych przez krytyków społecznych, którzy domagali się programu rekultywacji w celu wzmocnienia społeczeństwa. Reformatorzy społeczni domagali się na przykład wymiany obskurnych kamienic na przestronne budynki mieszkalne otoczone zielenią. „Kryzys mieszkaniowy” stał się priorytetem, zwłaszcza po zniszczeniach spowodowanych przez drugą wojnę światową. Rosnąca liczba lekarzy nie tylko służyła osobom fizycznym, ale wzywała ośrodki zdrowia publicznego do poprawy warunków sanitarnych i higieny w celu zwalczania chorób zakaźnych. Co więcej, reformatorzy domagali się budowy parków i terenów rekreacyjnych, aby przeciwdziałać skutkom miejskiej neurastenii⁵². Bardziej radykalni byli zwolennicy pronatalizmu, którzy zaobserwowali kryzys demograficzny wynikający z obniżenia dzietności, zwłaszcza wśród pracowników akademickich, domagając się podjęcia działań na rzecz zwiększenia liczby urodzeń⁵³. Inaczej potraktowali kryzys demograficzny eugenicy, sugerując, że grupy społeczne, które uważali za „gorsze”, miały zbyt wiele dzieci. Dlatego też opowiadali się za wprowadzeniem środków antynatalistycznych.

⁵¹ Gabriele Metzler, *Der deutsche Sozialstaat. Vom bismarckschen Erfolgsmodell zum Pflegefall*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 2003.

⁵² Adelheid von Saldern, *The Challenge of Modernity: German Social and Cultural Studies, 1890–1960*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2002.

⁵³ Christiane Reinecke, *Krisenkalkulationen. Demographische Krisenszenarien und statistische Expertise in der Weimarer Republik*, w: Rüdiger Graf, Moritz Föllmer (red.), *Die „Krise“...*, s. 209–240; Thomas Etzemüller, *Ein ewigwährender Untergang. Der apokalyptische Bevölkerungsdiskurs im 20. Jahrhundert*, Bielefeld Transcript Verlag, Bielefeld 2007.

Kryzysy kulturowe

„Kryzysy kulturowe” są jeszcze bardziej nieuchwytnie niż kryzysy społeczne, mimo że od początku XX wieku były często diagnozowane⁵⁴. Krytycy kultury nierzadko nie używają tego terminu w jego pierwotnym znaczeniu, ale posługują się nim metaforycznie, po prostu sygnalizując odrzucenie lub propagowanie pewnych tendencji. Na przykład wielu obrońców wiary ubolewa nad zmniejszającą się liczbą wiernych i ogólnym zanikiem obrzędów religijnych spowodowanym procesem sekularyzacji. Podobnie historycy uważają lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XX wieku za okres „kryzysu religijnego”⁵⁵.

Pedagodzy i eksperci od systemu oświaty zawsze uważali, że edukacja, zwłaszcza w formie niemieckiego *Bildung*, chyli się ku upadkowi lub jest w stanie kryzysu. Na przykład zwolennicy gimnazjów humanistycznych swego czasu ubolewali nad wyparciem dziedzictwa klasycznego przez języki nowożytne. Arbitrzy smaku odrzucili rzekome prostactwo wylaniającej się kultury masowej i opierając się eksperymentom artystycznym uznali, że muzyka i sztuka narodowa przechodzą kryzys. Bohaterowie patriarchy martwili się rozpadem męskiego autorytetu pod presją feminizmu – kryzysem rodziny, który historycy płci przeobrazili w kryzys męskości⁵⁶. Ogólnie rzecz biorąc, tradycjoniści używali przerośniętego kryzysu, aby bronić odziedziczonego porządku czy stabilności jako takiej, która, według nich, stała się w XX wieku coraz bardziej zagrożona⁵⁷.

⁵⁴ Karl Aham, *Die „kulturelle” Krise der Gesellschaft und die Genese der Sozialwissenschaften*, w: Volker Drehsen, Walter Sparr (red.), *Vom Weltbildwandel zur Weltanschauungsanalyse. Krisenwahrnehmung und Krisenbewältigung um 1900*, Akademie Verlag, Berlin 1996, s. 39–67.

⁵⁵ Hugh McLeod, *The Religious Crisis of the 1960s*, Oxford University Press, Oxford 2007.

⁵⁶ Ute Planert, *Kulturkritik und Geschlechterverhältnis. Zur Krise der Geschlechterordnung zwischen Jahrhundertwende und „Drittem Reich”*, w: Wolfgang Hardtwig (red.), *Ordnungen in der Krise. Zur politischen Kulturgeschichte der Zwischenkriegszeit*, Oldenbourg Verlag, München 2007, s. 191–214.

⁵⁷ Georg Lachmann Mosse, *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*, Grosset & Dunlap, New York 1964.

Awangardowi artyści przeciwnie, oplakiwali to, co uważali za kryzys tradycji, w celu uzyskania większej wolności wypowiedzi i angażowania się w eksperymenty. Entuzjaści techniki, zafascynowani nowymi odkryciami i maszynami, sięgali po naukę, aby stworzyć bardziej racjonalny światopogląd. Postępowi pedagodzy starali się zrzucić balast „martwych języków”, takich jak greka i łacina, argumentując, że szkoły przeżywają kryzys, ponieważ nie przygotowują swoich absolwentów do życia we współczesnym świecie. Po wstrząsających doświadczeniach Wielkiej Wojny wielu artystów uważało, że tradycyjne formy ekspresji artystycznej przechodzą kryzys. Starali się uwolnić od przestarzałych koncepcji piękna reprezentowanych przez oficjalne akademie oraz eksperymentować ze stylami abstrakcyjnymi i atonalnymi. Wreszcie nowe media, takie jak film czy radio, przesunęły granice akceptowanej formy i treści⁵⁸. Ci zwolennicy postępu chcieli przezwyciężyć kryzysy poprzez uwolnienie kreatywnego potencjału zmian.

Odniesienia do kryzysu kultury ogólnie sygnalizowały konserwatywny sprzeciw mający na celu utwierdzenie lub przywrócenie porządku, który wydawał się znajdować w procesie erozji. Wielu przedstawicieli religii wycofało się w polemiczny antymodernizm, który domagał się dosłownej interpretacji chrześcijaństwa. Obrońcy kultury wysokiej często potępiali sztukę współczesną jako dekadencją i burzącą zastany kanon artystyczny. Zwolennicy tradycyjnych ról płciowych próbowali wepchnąć kobiety z powrotem w ich zwyczajowe role obracające się wokół dzieci, kuchni i kościoła.

Ogólnie rzecz biorąc, siła stojąca za tymi – ich zdaniem – groźnymi tendencjami upadku i rozpadu, dwoma słowami, które stały się niemal synonimami kryzysu, wiązała się z abstrakcyjnym rozumieniem nowoczesności: zbioru racjonalnych zasad, które zmieniły świat po rewolucji francuskiej i przemysłowej. Zwłaszcza w pierwszej połowie XX wieku zwolennicy wartości konserwatywnych uwa-

⁵⁸ David C. Durst, *Weimar Modernism. Philosophy, Politics, and Culture in Germany, 1918–1933*, Lexington Books, Lanham MD 2004.

żali, że ucieleśnieniem tych nowoczesnych tendencji są wyemancypowani Żydzi. W rezultacie rozwinęli rasistowską i ostatecznie morderczą formę antysemityzmu. W tym czasie zwolennicy kulturowego elityzmu obawiali się powstania mas jako zagrożenia dla ich dominacji kulturowej i dlatego obiecywali silne przywództwo w ruchach autorytarnych⁵⁹.

Wspólną cechą tych różnych zastosowań terminu „kryzys” – od specyficznego do ogólnego – jest dramatyzowanie „postrzeganego zagrożenia na rzecz zinstytucjonalizowanego wzorca działania”⁶⁰. Nazywając jakiś problem kryzysem, niezależnie od jego charakteru i pochodzenia, politycy i intelektualiści próbują stworzyć poczucie bezpośredniego zagrożenia, które wymaga natychmiastowej i drastycznej reakcji⁶¹. Określenie danej sytuacji mianem kryzysu stwarza nadzwyczajny stan wyjątkowy, który wymaga nadzwyczajnych środków. Oddziela pewne obszary od zwykłych powtarzalnych działań politycznych, które mogą zostać zniesione i ulepszone w kolejnym cyklu wyborczym. Ze względu na śmiertelne zagrożenie, które rzekomo kryje się za kryzysem, stawka na arenie politycznej i temperatura konfliktów politycznych wzrasta, ponieważ podjęte decyzje będą miały wpływ na przyszłe pokolenia⁶². Koncepcja kryzysu sugeruje, że zastosowanie właściwych środków zaradczych może doprowadzić do deeskalacji i osiągnięcia nowego poziomu stabilności. Błędne wybory mogą mieć jednak katastrofalne konsekwencje. Stosowanie tych implikacji retoryki kryzysu w historiografii oznaczałoby raczej bycie stroną w minionych konfliktach niż ich analizowanie.

⁵⁹ Zeev Sternhell, *The Anti-Enlightenment Tradition*, Yale University Press, New Haven 2010.

⁶⁰ Jürgen Friedrichs, *Gesellschaftliche Krisen. Eine soziologische Analyse*, w: Helga Scholten (red.), *Die Wahrnehmung von Krisenphänomenen. Fallbeispiele von der Antike bis in die Neuzeit*, Böhlau Verlag, Köln 2007, s. 14 i nast.

⁶¹ Rüdiger Graf, Moritz Föllmer, *The Culture of „Crisis”...*, s. 1 i nast.

⁶² George W. Wallis, *Chronopolitics. The Impact of Time Perspectives on the Dynamics of Change*, „Social Forces” 1970, nr 49, s. 102–108.

Kryzys jako nowoczesna koncepcja i kryzys nowoczesności

Jak pokazuje przedstawiona przez nas typologia, pojęcie kryzysu jest ściśle związane z bolączką nowoczesności. Lewicowi krytycy Michael Hardt i Antonio Negri sugerują nawet, że od czasów Renesansu „sama nowoczesność jest określona przez kryzys, kryzys zrodzony z nieprzerwanego konfliktu między siłami immanentnymi, konstruktywnymi, twórczymi a transcendentną władzą, mającą na celu przywracanie porządku”⁶³. Jeśli tak jest, nowoczesność ma zawsze twarze Janusa, jak stwierdził Detlev Peukert w odniesieniu do Republiki Weimarskiej, określając ją mianem „kryzysowego okresu klasycznej nowoczesności”⁶⁴. Według tego autora współczesny porządek został po raz pierwszy w pełni zrealizowany w polityce społecznej, technologii, naukach przyrodniczych i społecznych oraz w sztuce i architekturze, jednocześnie wchodząc w zasadniczy kryzys z powodu krytyki intelektualnej. Jakkolwiek by było, konceptualna historia kryzysu i nasza typologia kryzysów w XX wieku, a także wszechobecność tego terminu w dyskursach intelektualnych od czasów Oświecenia powinny pozwolić nam na bardziej zniuansowane spojrzenie na relacje między koncepcjami kryzysu i nowoczesności⁶⁵.

Od czasu stworzenia przez Reinharta Kosellecka pojęcia „czasu siodła” zwolennicy nowoczesności nieustannie tworzą kryzysy, aby usprawiedliwić swoje wizje oraz programy odnowy społecznej, gospodarczej i politycznej. Ich zdaniem tradycyjny porządek nie był w stanie sprostać wymaganiom współczesnej epoki. Po uruchomieniu procesu modernizacji kryzysy pojawiały się albo jako

⁶³ Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperium*, tłum. S. Ślusarski, A. Kołbaniuk, Wydawnictwo WAB, Warszawa 2005, s. 92.

⁶⁴ Detlev Peukert, *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 1987; Rüdiger Graf, Moritz Föllmer, *The Culture of „Crisis”...*, *passim*.

⁶⁵ Frederick Cooper, *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History*, University of Berkeley, Berkeley, CA 2005, s. 113–152 versus Konrad H. Jarausch, *Out of Ashes. A New History of Europe in the Twentieth Century*, Princeton University Press, Princeton 2015.

konieczne etapy, albo jako przejściowe niepowodzenia w ogólnym postępowym rozwoju historii, a czasami nawet jako poważne zagrożenie dla postępującej temporalizacji samej historii. To, czy były traktowane jako chwilowe niepowodzenia, czy jako poważne wyzwania zależało nie tyle od wagi problemu, ile od intelektualnego nastroju obserwatora oraz radykalizmu proponowanego przez niego planu modernizacji. Ponadnarodowe rozpowszechnienie się paradygmatu planowania w latach 1920–1960 po raz kolejny zmieniło relację między kryzysami a modernizacją⁶⁶. Technokraci dążyli teraz do ciągłego, pozbawionego kryzysu progresywnego rozwoju, za pomocą racjonalnego planowania, na które zgodziłby się każdy rozsądny człowiek. Próba przewyciężenia pozornie naturalnego cyklu rozkwitów i kryzysów gospodarczych za sprawą polityki fiskalnej i wydatków deficytowych był zwłaszcza keynesizm. Podczas gdy idea racjonalnego planowania została przeniesiona do innych dziedzin polityki po drugiej wojnie światowej, współczesne marzenie o zakończeniu wszystkich kryzysów skończyło się nagle w latach siedemdziesiątych, kiedy po kryzysie naftowym pojawiły się jednocześnie stagnacja gospodarcza oraz wysokie wskaźniki inflacji, które dla keynesistowskich ekonomistów i decydentów stanowiły problem nie do pokonania⁶⁷.

Na długo przed tak zwanym kryzysem lat siedemdziesiątych⁶⁸ krytycy kultury i pesymiści zakwestionowali oraz zaatakowali postępujący duch modernizacji. Będąc daleko od uznania roszczeń

⁶⁶ Dirk van Laak, *Planung. Geschichte und Gegenwart des Vorgriffs auf die Zukunft*, „Geschichte und Gesellschaft” 2008, nr 34, s. 305–326; *idem*, *Planung, Planbarkeit und Planungseuphorie*, wersja pierwsza w: Docupedia-Zeitgeschichte, <https://docupedia.de/zg/Planung> (dostęp: luty 2010).

⁶⁷ Gabriele Metzler, *Am Ende aller Krisen? Politisches Denken und Handeln in der Bundesrepublik der sechziger Jahre*, „Historische Zeitschrift” 2002, nr 275, s. 57–103; Tim Schanetzky, *Die große Ernüchterung. Wirtschaftspolitik, Expertise und Gesellschaft in der Bundesrepublik 1966–1982*, Akademie-Verlag, Berlin 2007; Anselm Doering-Manteuffel, Lutz Raphael, *Nach dem Boom. Perspektiven auf die Zeitgeschichte seit 1970*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008.

⁶⁸ Charles S. Maier, *Two Sorts of Crises? The „Long” 1970s in the West and the East*, w: Hans Günter Hockerts (red.), *Koordinaten deutscher Geschichte in der Epoche des Ost-West-Konflikts*, Oldenbourg Verlag, München 2003, s. 49–62; Konrad H. Jarausch, *Krise oder Aufbruch? Historische Annäherungen an die 70er Jahre*, w: Zeithistorische Forschun-

modernizatorów do rozwiązywania kryzysów argumentowali, że te projekty i plany faktycznie spowodowały kryzysy, destabilizując porządek gospodarczy, społeczny i polityczny, który należało zachować. Jak przekonywał historyk kultury Thomas Nipperdey, owe zmartwienia – podzielane przez wielu intelektualistów w pierwszej połowie XX wieku – stały się wręcz sensem „kryzysu nowoczesności” jako takiego⁶⁹. Wykształceni komentatorzy – zaniepokojeni nowością oraz tempem uprzemysłowienia, urbanizacji, rozwoju handlu i przemian społecznych, które zakłóciły ustalony porządek hierarchiczny – z najwyższą estymą traktowali społeczeństwo wiejskie. Podczas gdy większość komentatorów z klasy średniej wydawała się zafascynowana postępem i jego efektami – w tym płynącymi dla nich korzyściami – istniała wciąż głośna i coraz bardziej wpływowa mniejszość krytyków kultury, którzy dostrzegali rozpad dotychczasowego porządku, uważali, że ich status jest zagrożony i dlatego potępiali cały proces modernizacji jako szkodliwy⁷⁰. Według nich szybkie postępy w nauce i technice – telefon, radio, samochód i samolot, a nawet ulepszenia w medycynie, takie jak wysiłki Ludwika Pasteura i Roberta Kocha w walce z chorobami zakaźnymi – były w najlepszym wypadku wątpliwe, ponieważ rzekomo prowadziły do kryzysu wiary, ścierając się z nakazami religijnymi⁷¹.

Ponadto nowoczesność wydawała się również powodować kryzys strukturalny wspólnoty i relacji międzyludzkich. Wielu komentatorów skarżyło się na rosnącą atomizację społeczeństwa, w którym tradycyjne pojęcia solidarności rzekomo zanikły. Ich punktem odniesienia była często nostalgia za paternalistycznym porządkiem wsi, którego nie można było odnaleźć we współczesnych miastach.

gen / Studies in Contemporary History, <https://zeithistorische-forschungen.de/3-2006/id=4539> (dostęp: grudzień 2018).

⁶⁹ Thomas Nipperdey, recenzja: Rüdiger vom Bruch, Friedrich Wilhelm Graf, Gangolf Hübinger (red.), *Kultur und Kulturwissenschaften um 1900. Krise der Moderne und Glaube an die Wissenschaft*, „Historische Zeitschrift” 1991, nr 252, s. 475–476.

⁷⁰ Ulrich Herbert, *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*, C.H. Beck Verlag, München 2014.

⁷¹ Jürgen Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, tłum. Izabela Drozdowska-Broering et al., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2013.

Około 1900 roku dochodzący do głosu socjologowie próbowali uchwycić zmiany społeczne zachodzące w procesie modernizacji, a dziedzina ich zainteresowań została nazwana mianem „nauki o kryzysie” (*Krisenwissenschaft*)⁷². Ferdinand Tönnies dokonał rozróżnienia między naturalną „wspólnotą” wiejską, w której jednostka jest holistyczną istotą w stabilnej sieci relacji społecznych, a sztucznym społeczeństwem miast, w których ludzie wchodzą w interakcje w ograniczonym zakresie, zgodnie z ustalonymi rolami⁷³. W ten sposób ukuł słownictwo, które było stosowane przez wielu późniejszych dwudziestowiecznych krytyków kultury do wyrażania niezadowolenia ze współczesnego świata⁷⁴.

Wzrost masowej konsumpcji i rozwój masowej polityki przyczyniły się także do powstania poczucia niepokoju, ponieważ burżuazyjni liberałowie musieli teraz walczyć na dwóch frontach: z represyjną autokracją i rosnącą presją z dołu. Wraz z rozprzestrzenieniem się umiejętności czytania i pisania pracownicy fabryk oraz robotnicy rolni coraz częściej chcieli brać udział w polityce. Organizowali się w związkach zawodowych, aby walczyć o zyski gospodarcze, i zawiązywali partie polityczne, aby uzyskać prawa wyborcze oraz móc przeprowadzić szereg reform społecznych. Ta rosnąca presja bezpośrednio podważyła dotychczasowe autorytety, ponieważ miejscowi notable nie mogli już dłużej się cieszyć automatycznym szacunkiem, zmuszając liberałów i konserwatyistów do organizowania własnej bazy umożliwiającej im wygrywanie wyborów. Kiedy masy zaczęły kwestionować władzę monarchów i domagać się konstytucji, tradycyjne elity coraz bardziej zaczęły się zwracać w stronę polityki populistycznej⁷⁵. To niepełne przej-

⁷² Paul Nolte, *Die Ordnung der deutschen Gesellschaft. Selbstentwurf und Selbstbeschreibung im 20. Jahrhundert*, C.H. Beck Verlag, München 2000, s. 22.

⁷³ Ferdinand Tönnies, *Wspólnota i stowarzyszenie*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008. Dostępne w języku niemieckim na: http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/toennies_gemeinschaft_1887 (dostęp: grudzień 2018).

⁷⁴ Kenneth D. Barkin, *The Controversy over German Industrialization, 1890–1902*, University of Chicago Press, Chicago 1970; Helmuth Plessner, *Grenzen der Gemeinschaft. Eine Kritik des sozialen Radikalismus* (1924), Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 2015.

⁷⁵ John W. Boyer, *Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement, 1848–1897*, University of Chicago Press, Chicago 1981; *idem*, *Culture and Politi-*

ście od liberalizmu do socjalizmu we Włoszech Antonio Gramsci nazwał „kryzysem organicznym”, w którym „stare umiera, a nowe nie może się narodzić”⁷⁶.

W XX wieku siły modernizacyjne postawiły jednak konserwatystów przed podstawowym paradoksem, niszcząc tradycyjny porządek, który z definicji chcieli zachować. Choć zwykły powrót do „starych dobrych czasów” mógł być uzasadniony jako przedmiot tęsknoty, to takie rozwiązanie nie było możliwe z politycznego punktu widzenia. Dlatego wielu konserwatystów stało się „reakcyjnymi modernistami”, a nawet pravicowymi rewolucjonistami, rozwijając programy godzące konieczność postępu z potrzebą wspólnoty⁷⁷. Ich styl myślenia nie różnił się tak bardzo od oczernianych modernistów. Stworzyli kryzysy, aby móc opracowywać ich rozwiązania w swoich planach i programach. Przynajmniej na jakiś czas podzielali postępową temporalizację historii, w której obecne zagrożenie egzystencjalne można było pokonać w celu osiągnięcia lepszej przyszłości. Ponadto dzielili przekonanie o ogólnej plastyczności instytucji społecznych, ekonomicznych i politycznych, a także o ludzkiej zdolności do wprowadzania zmian na lepsze.

W przeciwieństwie do powszechnego poglądu, trzeba stwierdzić, że ta progresywna lub – jeśli ktoś woli – współczesna temporalizacja historii nie skończyła się w latach siedemdziesiątych XX wieku, ustępując ponowoczesności⁷⁸. Afirmacja postępu oraz kryzysy, które należy przewyciężyć, aby osiągnąć lepszą przyszłość, wciąż są częstymi symptomami teraźniejszości⁷⁹. Niemniej prze-

cal Crisis in Vienna. Christian Socialism in Power, 1897–1918, University of Chicago Press, Chicago 1995.

⁷⁶ Zob. James Martin, *Hegemony and the Crisis of Legitimacy in Gramsci*, „History of the Human Sciences” 1997, nr 10, s. 37–56.

⁷⁷ Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press, Cambridge 1984; Konrad H. Jarausch, *Organic Modernity: National Socialism as Alternative Modernism*, w: Shelley Baranowski, Armin Nolzen, Claus-Christian W. Szejnmann (red.), *A Companion to Nazi Germany*, Wiley – Blackwell, New York 2018.

⁷⁸ Jean-François Lyotard, *Kondycja ponowoczesna: raport o stanie wiedzy*, tłum. Małgorzata Kowalska, Jacek Migasiński, Fundacja Aletheia, Warszawa 1997, *passim*.

⁷⁹ Elke Seefried, *Rethinking Progress. On the Origin of the Modern Sustainability Discourse, 1970–2000*, „Journal of Modern European History”, t. 3, nr 13, s. 377–400; Rüdiger Graf,

miany, które nastąpiły w latach siedemdziesiątych wpłynęły na postrzeganie znaczenia pojęć zarówno postępu, jak i kryzysu⁸⁰. Podczas gdy Reinhart Koselleck rozwijał swoją koncepcję temporalnej struktury nowoczesności, inni socjologowie i filozofowie byli zajęci diagnozowaniem jej rozpadu. Wiara w spójny rozwój historyczny z sekwencją kryzysów, determinujących zmianę na lepsze lub gorsze, skutecznie zatracala hegemonię intelektualną oraz była uzupełniana innymi sposobami generowania przyszłości, diagnozowania terażniejszości i porządkowania przeszłości⁸¹. Zwłaszcza gwałtownie rosnąca od lat siedemdziesiątych XX wieku popularność pojęcia ryzyka sprawiła, że przyszłość zaczęto postrzegać jako spektrum możliwych stanów o różnym stopniu prawdopodobieństwa, podważając tym samym prostą dychotomiczną logikę kryzysów⁸². Co więcej, z racji nacisku kładzionego przez ruch ekologiczny na ochronę, ale także z powodu powszechnego „rozkwitu pamięci” (*memory boom*), próbowano wyjść poza logikę progresywną, w której kryzysy pełniły istotną funkcję, i w zamian po prostu zachować to, co się wydarzyło.

Kryzysy lat siedemdziesiątych podważyły ponadto wiarę w to, że ludzka interwencja może przezwyciężyć kryzys. Na przykład w 1977 roku europejski komisarz ds. energii, Guido Brunner, zapytał w odniesieniu do kryzysów energetycznych, czy był to zwykły kryzys, czy też „koniec plastyczności rzeczy”⁸³. W obliczu

Totgesagt und nicht gestorben. Die Persistenz des Fortschritts im 20. und 21. Jahrhundert, „Traverse” 2016, t. 3, nr 22, s. 91–102.

⁸⁰ Lutz Raphael, „Gescheiterte Krisen”..., s. 78 i nast.

⁸¹ Rüdiger Graf, Benjamin Herzog, *Von der Geschichte der Zukunftsvorstellungen zur Geschichte ihrer Generierung. Probleme und Herausforderungen des Zukunftsbezugs im 20. Jahrhundert*, „Geschichte und Gesellschaft” 2016, nr 42, s. 497–515, dostępne na: <http://www.vr-elibrary.de/doi/pdf/10.13109/gege.2016.42.3.497> (dostęp: grudzień 2018).

⁸² Mary Douglas, Aaron Wildavsky, *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Danger*, University of California Press, Berkeley 1985, dostępne na: http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3212&context=fss_papers (dostęp: grudzień 2018).

⁸³ *Energiekrise – Europa im Belagerungszustand? Politische Konsequenzen aus einer eskalierenden Entwicklung. Bergedorfer Gesprächskreis zu Fragen der freien industriellen Gesellschaft (58. Tagung am 13. und 14. November 1977 im Hamburg)*, Bergedorfer Gesprächskreis, Hamburg – Bergedorf 1977.

drugiego kryzysu energetycznego w 1979 roku, prezydent Stanów Zjednoczonych Jimmy Carter powiedział nawet opinii publicznej, że rząd niewiele może zrobić i że podstawową przyczyną kryzysu jest „kryzys zaufania”⁸⁴. Prócz tego wielu obserwatorów twierdziło, że ograniczenia zasobów naturalnych prędzej niż później zakończą postępujący rozwój, którego ludzkość doświadcza od czasu industrializacji, powodując niemożliwy do opanowania kryzys. Podobnie ekologiczne konsekwencje postępu i uprzemysłowienia, a także wzrost liczby ludności zdawały się powodować kryzys, który przekraczał możliwości rządów krajowych w zakresie rozwiązywania problemów, a organizacje międzynarodowe były równie słabo przygotowane, aby sobie z nimi radzić. Najskuteczniejszą odpowiedzią na niepowodzenia planowania makroekonomicznego było ograniczenie interwencji państwa do regulacji podaży pieniądza oraz rozszerzenie mechanizmów rynkowych na wszystkie inne dziedziny. Innymi słowy, anonimowe siły rynkowe miały rozwiązać kryzys, z którym ekonomiści i politycy nie byli w stanie sobie odpowiednio poradzić.

Analizowanie kryzysów i historycyzowanie „kryzysu”

Biorąc pod uwagę nieprecyzyjność językową związaną ze wszechobecnym stosowaniem koncepcji kryzysu w różnych kontekstach – zarówno historycznych, jak i historiograficznych – może się wydawać wskazane, aby w ogóle nie używać terminu „kryzys”. Jego niejasność i instrumentalizacja polityczna sprawiły, że większość ekonomistów porzuciła już ów termin, mówiąc raczej o łatwiejszych do zdefiniowania „recesjach” i „depresjach”⁸⁵. Podczas gdy

⁸⁴ Meg Jacobs, *Panic at the Pump. The Energy Crisis and the Transformation of American Politics in the 1970s*, Hill and Wang, New York 2016, s. 228; Daniel Horowitz, *Jimmy Carter and the Energy Crisis of the 1970s. The „Crisis of Confidence”. Speech of July 15, 1979. A Brief History with Documents*, Bedford – St. Martin’s, New York 2005.

⁸⁵ Werner Plumpe, *Wirtschaftskrisen...*, s. 9.

jest to strategia opłacalna dla teoretycznie nastawionych ekonomistów, chcących zdobyć ogólną wiedzę o procesach gospodarczych, które mogą być przydatne w podejmowaniu decyzji przez rząd i przedsiębiorców, w przypadku historyków sytuacja jest zgoła inna. Kryzys był po prostu zbyt ważnym pojęciem w XX wieku, aby historycy mogli przestać go używać, ponieważ pozwolił ludziom zrozumieć ich świat. W jaki jednak sposób możemy je stosować, aby rozjaśnić, a nie zaciemnić nasze zrozumienie przeszłości? Podobnie jak w przypadku każdego zamieszania konceptualnego, istnieją dwie możliwe strategie. Z jednej strony możemy się przyjrzeć, w jaki sposób historyczni aktorzy stosowali koncepcję kryzysu oraz jaki wpływ miała retoryka kryzysu w różnych okolicznościach historycznych. Z drugiej strony możemy przekształcić kryzys w koncepcję analityczną, rozwijając precyzyjną definicję, która dostarczy kryteriów pozwalających orzec, czy gospodarka, system polityczny lub społeczny, czy jakiegokolwiek inne zjawisko historyczne doświadcza kryzysu. Tej drugiej strategii najprawdopodobniej nie można zastosować bez zastosowania pierwszej. Ze względu na ścisły związek tej koncepcji z ludzką percepcją kryzysy nie istnieją na świecie dopóty, dopóki nie zostaną skonceptualizowane przez współczesnych lub historycznych obserwatorów⁸⁶.

Próba osiągnięcia większej precyzji i powrotu do pierwotnego znaczenia kryzysu wydaje się pomocnym sposobem odróżnienia go od innych pojęć, takich jak „problem”, „impas”, „upadek” czy „pogorszenie”. Na przykład Helga Scholten definiuje kryzys jako „stan wyjątkowy, który wymaga podjęcia decyzji umożliwiających zrobienie czegoś lepszego, gorszego lub przynajmniej innego”⁸⁷. To sformułowanie zakłada zawsze wątpliwą definicję „stanu normalnego” zagrożonego przez nietypowy problem, którego rozwiązanie

⁸⁶ Brian Milstein, *Thinking Politically about Crisis. A Pragmatist Perspective*, „European Journal of Political Theory” 2015, t. 14, nr 2, s. 141–160.

⁸⁷ Zob. H. Scholten (red.), *Die Wahrnehmung von Krisenphänomenen*, Böhlau Verlag, Köln 2007, s. 8–9. Cyt. za: Jürgen Kocka, *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1995, dostępne na: http://digi20.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb00049339_00001.html (dostęp: grudzień 2018).

powoduje powrót do zmodyfikowanej wersji stanu pierwotnego. Pojęcie to implikuje także sekwencję zdarzeń: początek, eskalację, moment decydujący i wynik końcowy. Być może jest to sposób na uchwycenie szeroko omawianego *Vereinigungskrise*, ale jest wątpliwe, czy może służyć za ogólny model kryzysów. Jakakolwiek realna definicja musiałaby zawierać jakieś założenia o normalnym przebiegu wydarzeń, wyjątkowym okresie napięcia, w którym możliwe są przynajmniej dwa różne rezultaty, oraz rozwiązaniu w postaci nowego stanu rzeczy.

Ogólnie rzecz biorąc, taka definicja kryzysu jest atrakcyjna dla historyków, ponieważ oferuje dramatyczny wątek umożliwiający uporządkowanie narracji historiograficznej. Niemniej jasne definicje kryzysów, które dostarczają środków do analizy ich początków, przebiegu oraz skutków, sprawdzą się najprawdopodobniej tylko w przypadku kryzysu gospodarczego i politycznego. Tylko w przypadku tych systemów istnieje wiele prac teoretycznych, z których można wyprowadzić parametry i czynniki kryzysowe. Nawet jednak w tych kontekstach zastosowanie tej koncepcji jest dyskusyjne i zależy od normatywnych założeń dotyczących stanów normalnych i wyjątkowych. Zatem opisywanie faktów w kategoriach kryzysu nigdy nie powinno kończyć wyjaśnień historycznych, ale jedynie stanowić dla nich punkt wyjścia. Kryzysy wymagają wyjaśnień, ponieważ istnieje zasadnicza różnica między różnymi odniesieniami do kryzysu gospodarczego w rodzaju tego z lat siedemdziesiątych XX wieku, który jest postrzegany jako kryzys spowodowany wyjątkowo wysokimi płacami i małymi inwestycjami, jako fundamentalne przejście od społeczeństwa przemysłowego do poprzemysłowego, jako kryzys keynesizmu, jako kryzys późnego kapitalizmu, a nawet jako epokowy przełom w historii eksploatacji paliw kopalnych. Ponieważ współcześni obserwatorzy i historycy konceptualizowali go na wszystkie te sposoby, „tego” kryzysu gospodarczego lat siedemdziesiątych nie można łatwo wykorzystać jako wytłumaczenia innych zjawisk.

Ponieważ pojęcie kryzysu jest tak ściśle powiązane z ludzką percepcją, najbardziej owocne dla historyków wydaje się zbadanie, w jaki sposób stosowali to pojęcie historyczni aktorzy. Bez względu na wskaźniki ekonomiczne, wyzwania, przed którymi stoi rząd, zawirowania społeczne i praktyki kulturowe, które przemijają, sytuacja staje się kryzysem gospodarczym, politycznym, społecznym lub kulturalnym dopiero wówczas, gdy zostanie zdefiniowana jako taka. Przez większą część XX wieku określanie danej sytuacji mianem kryzysu oznaczało na ogół zdiagnozowanie wyjątkowej sytuacji w teraźniejszości, która wymaga natychmiastowego działania w celu uniknięcia złego wyniku oraz osiągnięcia wyniku dobrego. Dlatego zadaniem historiografii nie jest przekształcanie współczesnych diagnoz w narrację, lecz analizowanie, którzy aktorzy historyczni, w jaki sposób i w jakim celu zdefiniowali kryzysy. Już samo twierdzenie Kosellecka, że krytyka zazwyczaj wyprzedza kryzys sugeruje, iż dyskurs o kryzysie zasługuje na nasze zainteresowanie. Biorąc jednak pod uwagę transformację postępującej temporalizacji historii, zachodzącą od lat siedemdziesiątych XX wieku, pojawia się również bardziej subtelne pytanie. Jeśli powoływanie się na kryzys w celu legitymizacji działań politycznych było mechanizmem historycznym, który pojawił się w „czasie siodła” i stał się powszechny w XX wieku, czy traci ono na znaczeniu obecnie, kiedy to polityka jest w coraz większym stopniu usprawiedliwiana poprzez przywoływanie potrzeb oraz twierdzenie, że nie ma żadnej alternatywy?

Przekład z angielskiego **Barbara Komorowska**

Polecane lektury

Graf Rüdiger, Jarausch Konrad H., „Crisis” in *Contemporary History and Historiography*, wersja 1.0, Docupedia-Zeitgeschichte, 27 marca 2017, http://docupedia.de/zg/Graf_jarausch_crisis_en_2017?oldid=127998.

- Grunwald Henning (red.), *Krisis! Krisenszenarien, Diagnosen und Diskursstrategien*, Fink Verlag, Paderborn – München 2006.
- Koselleck Reinhart, *Krise*, w: *Geschichtliche Grundbegriffe*, t. 3: *H–Me*, Klett-Cotta Verlag, Stuttgart 1982
- Mergel Thomas (red.), *Krisen verstehen. Historische und kulturwissenschaftliche Annäherungen*, Campus Verlag, Frankfurt/M 2012.
- Meyer Carla, Patzel-Mattern Katja, Schenk Gerrit J. (red.), *Krisengeschichte(n). „Krise” als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive*, Steiner Verlag, Stuttgart 2013.
- Plumpe Werner, *Wirtschaftskrisen. Geschichte und Gegenwart*, C.H. Beck Verlag, München 2010.

„Crisis” in Contemporary History and Historiography

While crises are omnipresent in history and historiography, the meaning of the concept of ‘crisis’ is becoming more elusive than ever. The authors scrutinise how historians use this concept with respect to contemporary history, the twentieth century and modernity in general. After briefly sketching the conceptual history of ‘crisis,’ the article addresses the questions of how the concept structures historiographical narratives, what types of crises historians distinguish, and whether we should retain the concept or refrain from using it, considering its vagueness, suggestive power and political instrumentalisation.

Keywords: crisis, types of crises, history, historiography.